

Arpajaisista suurlakkoon: Työväen yhteistoiminnan muodot Tampereella 1850-luvulta vuoteen 1905

Tampereen kaupungin kehityksen merkittävimmät ilmiöt 1800-luvun jälkipuoliskolla olivat voimakas teollistuminen ja työväestön määrän voimakas lisääntyminen. Nimenomaan tehdastyöväestöstä tuli kaupungin tunnusomaisin väestöryhmä.

Merkittävä muutos viime vuosisadan jälkipuoliskolla tapahtui myös työväestön asemassa. Liberalistinen lainsäädäntö loi epäitsenäisessä asemassa ja palkollisuhteessa olevan työläisen tilalle vapaan palkkatyöläisen. Muutos oli merkittävä mm. siksi, että se teki mahdolliseksi työväestön itsenäisen toiminnan.

Työväestön yhteistoiminnalla oli eri aikoina eri muodot, lähtökohdat ja tavoitteet, jotka muuttuivat ja määräytyivät yhteiskunnan muuttumisen mukana. Työväestön kaiken toiminnan tehokas säätelijä oli työaika: työajan pituus oli suoraan verrannollinen käytettävissä olevan vapaa-ajan määrään.

Yleisesti ottaen 1880-luvulla normaalityöpäivänä pidettiin 12 tuntia, josta sitten oli poikkeuksia molempiin suuntiin.¹ Tampereen Työväenyhdistyksen v. 1888 tekemän tutkimuksen mukaan työaika vaihteli eri ammateissa 11–13,5 tuntiin, joskin käsityöammateissa saatettiin tehdä vieläkin pitempiä päiviä.²

Työläisten taholta toivottiinkin työajan lyhentämistä ja asia alkoi saada julkistakin huomiota osakseen. Mm. Aamulehti kirjoitti 10-tuntisen työpäivän puolesta katsoen, että sekä inhimilliseltä että kansantaloudelliselta kannalta työajan lyhentäminen olisi edullista. Pitkä työpäivä nähtiin esteenä työväen henkiselle kehitykselle ja sivistykselle.³

Vuonna 1886 perustettu työväenyhdistys otti alusta alkaen ohjelmaansa 10-tuntisen työpäivän toteuttamisen. Aivan vuosisadan lopulla alkoikin 10-tuntinen työpäivä yleistyä. Tässä vaiheessa tavoitteeksi tuli kuitenkin jo kansainvälisen työväenliikkeen vaatimus 8-tuntisesta työpäivästä, minkä Suomen Työväenpuoluekin otti ohjelmaansa jo Turun kokouksessa v. 1899.

Vuosisadan vaihteessa, kun työpäivä loppui yleensä klo 18:aan mennessä, oli työväestön vapaa-aikakin jo selvästi nähtävissä.

Sivistyksen ensiaskelet

Maamme sivistyneistö alkoi kiinnittää erityistä huomiota kansansivistykseen 1850-luvulta lähtien. Olihan sivistyksen perustaitojen hallinta välttämätön avu minkäänlaiseen yhteiskunnalliseen toimintaan. Tamperelaisen tehdastyöväen ensimmäiset opinahjut olivat 1840-luvulta lähtien kolmivuotinen sunnuntaikoulu ja sen jatkokoulu, iltakoulu vuodesta 1860. Lukutaito oli ainakin suurimmalla osalla työväestöä, sillä sanomalehtien lukijoina tamperelainen tehdastyöväestö jopa kilpaili keskenään: Esim. Pellavatehtaan puuhiomolta kerrottiin v. 1879 laitoksen väkeä kutsutun nimellä ”Lukewa työväestö”.⁴

Oliko syy sitten tässä innokkaassa sivistyksen aakkosten oppimisessa, että Tampereesta tulikin työväestön sivistyksellisten yhdistysharrastusten edelläkävijä. Joka tapauksessa kaupunkiin perustettiin v. 1861 vasta perustetun lainakirjaston yhteyteen sivistysseura, jota kutsuttiin myös lukuyhtiöksi. Seuran perustamista koskevat tiedot ovat melko vajavaisia: Muutaman tehtaan työntekijöiden mainitaan ehdottaneen lainakirjastoa ylläpitävälle johtokunnalle, tahtoisivatko nämä 1 ruplan maksua vastaan järjestää tilat ja lehtiä lukuyhtiötä varten.⁵

Näin syntyi maamme ensimmäinen työväestön vaatimaton sivistysseura, johon liittyi heti 28 jäsentä. Lehtien lukemisen lisäksi oli tarkoitus, että kaupungin ”kunnioitettavat kou-

lumaisterit” olisivat pitäneet siellä esitelmiä. Muutaman luennon jälkeen toiminta kuitenkin loppui.⁶

Vuonna 1862 seuran jäsenmääräksi mainitaan 50, mutta tästä kahden vuoden päästä v. 1864 enää 25. Vuoden 1864 lopulla seura lopettikin toimintansa.⁷

Aikaansa edellä oli myös v. 1866 perustettu Pumpulitehtaan työntekijäin seura, joka syntyi tehtaan isännän von Nottbeckin toimesta. Seuran tarkoituksena oli ”toimittaa työmiehillemme tilaisuutta seurallisiin kokouksiin, joissa harjoitetaan laulantoa, lukemista ja luentoa, tällä yleensä heille siivistystä tarjooman”.⁸

Seura oli täysin tehtaan isännän valvonnassa, mutta sen toiminnan johtoon valittiin tehtaan työmiehistä 10-jäseninen toimikunta. Kolmen markan jäsenmaksulla jäsenet saivat huoneen, lämmön, valon, sanomalehdet ja kartat. Seuran yhteyteen syntyi varsin pian kirjasto, jonka toiminnasta kehittyi seuran tärkeä osa. Kirjastoja perustettiin vähän tämän jälkeen myös pellavatehtaalle ja paperitehtaalle. Pumpulitehtaan työntekijäin seuraan liittyi seura perustettaessa n. 100 jäsentä.⁹

Sivistystä tarjottiin tamperelaiselle työväestölle myös luentoavulla. 1860-luvun lopulla alettiin järjestää ns. kansantajuja luentoja työväestöä varten. Toiminta oli erityisen merkittävää siksi, että vuosien 1873—77 välisenä aikana myös työväestön edustajia ilmaantui katederin taakse tovereitaan valistamaan. Kaikkiaan näinä vuosina yleisölle esiintyi kahdeksan työväestöön lukeutuvaa luennoitsijaa.¹⁰

Musiikki- ja näytelmäharrastus

Sivistyspyrinnöt laajenivat melkein heti monipuolisemmaksi kulttuuritoiminnaksi: tehtaalle alkoi syntyä lauluseuroja, soitto-kuntia ja myöhemmin myös näytelmäseuroja. Tamperelaisen työväestön ensimmäinen lauluseura oli syntynyt heti v. 1861 perustetun lukuyhtiön yhteyteen, joskin sen toiminta varsin pian tyrehtyi.¹¹

Puuvillatehtaalle perustettiin lauluseura v. 1866 ja pellavatehtaalle v. 1869. Vuonna 1871 kaupungissa mainitaan olleen seitsemän lauluseuraa, joista merkittävin oli opettaja Antti Tervon johtama pellavatehtaan lauluseura.¹² 1880-luvulla huomattavimmaksi lauluseuraksi nousi verkatehtaalaisen Fredrik Lundelinin johtama Työväen laulu- ja soittoseura, joka saavutti mainetta voittamalla v. 1884 Jyväskylässä Kansanvalistusseuran laulu- ja soittojuhlilla ensimmäisen palkinnon.¹³

Kuorojen lisäksi tehtaille perustettiin omat soittokunnat. Molempien merkitys työväestön vapaa-ajan vietossa oli erittäin suuri. Lauluseurat ja soittokunnat esiintyivät mitä erilaisimmissa tilaisuuksissa yleisöään viihdyttämässä: juhlissa, kirkossa, arpajaisissa ja luentojen väliajalla. Niiden avulla tilaisuuksiin saatiin yleisöä, jos se muuten oli vaikeaa.

Lyhykäisesti työväestön osuutta tamperelaiseen musiikkikulttuuriin 1800-luvun lopulla kuvannee melko hyvin Maamme-lehden toteamus: ”Täytyy melkein sanoa, että musiikallinen harrastus Tampereella onkin vaan työkansan käsissä”.¹⁴

Puuvillatehtaalla syntyi ensimmäinen näytelmäseura v. 1879. Myöhemmin näytelmäseuroja syntyi monien yhdistysten yhteyteen. Eräs tunnetuimmista oli raittiusseura Taiston näytelmäseura. Näytelmät, kuten myös muukin 1860- ja 1870-lukujen sivistys- ja harrastustoiminta, olivat tärkeä osa myös Tampereen Työväenyhdistyksen huvitoimintaa.

Näin vähitellen alkoi hahmottua työväestön oma sivistys- ja harrastustoiminta, joka miltei jokaisen hankkeen suhteen aluksi oli katkonaista, koska liikkeelle päästiin varsin vähäisin voimin ja usein vaikeissa olosuhteissa. Mikään toiminta ei kuitenkaan tukahtunut lopullisesti, vaan alkoi aina jonkin ajan päästä uudelleen.

Arpajaiset

Arpajaiset on toimintamuoto, jossa eri työväestöryhmät yhteisesti toimivat jonkin tavoitteen hyväksi. Ensimmäinen löytä-

mäni tieto arpajaisista Tampereella on vuodelta 1859, jolloin puuvillatehtaan työväen kerrotaan pitäneen keskenään ”arpajais huvitukset”. Arpajaiset oli nyt järjestetty vuoden 1808 sodan veteraanien hyväksi. Erikoiseksi tilaisuuden teki vielä se, että se lienee ollut ”ensimmäisiä huwiseuroja, joita meillä on wietetty wain oluella ja laululla ilman tanssia ja soittoa”.¹⁵

Arpajaisten pito yleistyi nopeasti. Monia hyviä hankkeita tuettiin ja monia pyrintöjä pantiin alulle. Myös ohjelma muuttui ajan mukana: v. 1869 arpajaisia vietettiin luentoja pitämällä ja laulamalla.¹⁶ Arpajaiset olivat suosittu tapa vauhdittaa tehtaiden kirjastohankkeita tai muita sivistysrientoja. Arpajaisten tuloksena saatiin kirjasto esim. pellavatehtaalle v. 1871.¹⁷

Yleensä arpajaiset olivat tehdaskohtaisia, mutta tässäkin otettiin tärkeä askel eteenpäin v. 1878. Silloin pidettiin arpajaiset, joihin otti osaa työväkeä kaikista kaupungin tehtaista, yhteensä n. 1000 ihmistä.¹⁸ Tehdastyöväen kannalta tapaus oli merkittävä ja avasi näin eri tehtaiden työväestön yhteistyön.

Arpajaisten merkitys väheni myöhemmin, joskin vielä pitkään ne olivat myös Työväenyhdistyksen säännöllistä huvitoimintaa.

Lakot

Ennen vuoden 1905 suurlakkoa Tampereella sattui 47 erilaisista lakkoa.¹⁹ Järjestyksessä ensimmäinen näistä oli v. 1829 apteekkari Tennbergin rakennuksella sattunut kaupungin rakennusmiesten lakko päiväpalkan parantamiseksi. Oikeuden päätös toi kuitenkin miehet takaisin työhön.²⁰ Tamperelaisista tehtaista työrauha rikkoutui ensimmäisen kerran paperitehtaalla v. 1832, jolloin tehtaan johdon vaihdos aiheutti joitakin uusia järjestelyjä. Tehtaan työväki nousi kapinaan ja jäi töistä pois. Oikeuden sovittelun tuloksena työhön palattiin kuitenkin jo seuraavana päivänä. Tehdaslakkoja sattui myös sekä puuvillatehtaalla että pellavatehtaalla 1860- ja 70-lukujen aikana. Yllättävintä näissä kaikissa oli lopultakin työväestön

uskallus olla työstä pois, sillä tehtaiden patriarkaalinen henki oli erittäin ankara erilaisine säännöksineen. Toisaalta työväestöllä oli selvä luottamus tehtaan isännistön oikeudenmukaisuuteen. Kuitenkin näissä varhaisissa tehdaslakoissa voi nähdä selviä merkkejä työväestön yhteisestä vaistonvaraisesta puolustautumisesta etujensa varjelemiseksi.²¹

Nämä Tampereella 1800-luvun puolivälin jälkeen sattuneet lakot olivat koko maata ajatellen varsin poikkeuksellinen ilmiö, sillä suuremmassa määrin teollisuuden lakkoja alkoi esiintyä vasta 1900-luvun alussa. Tampereella sattuneet lakot olivat spontaaneja, järjestäytymättömiä ja purkauksenomaisia reaktioita huonontuneita työ- tai palkkajärjestelyjä kohtaan. Kuitenkin niissä on nähtävissä orastavaa työväestön heräämistä tiedostamaan asemaansa.²²

Ensimmäinen laskelmoitu lakko Tampereella oli v. 1874, jolloin seitsemän Sumeliuksen rakennuksella työskennellyttä muuraria lopettivat työt kiireisenä aikana vaatien parempaa palkkaa. Työnantaja kuitenkin erotti muurarit välittömästi ja teko sai osakseen paheksumista myös sanomalehdistössä.²³ Käsityöläisten lakot yleistyivät 1880- ja 90-luvuilla. Tampereella oli vuosina 1886—90 kaikkiaan seitsemän lakkoa, kun koko maassa niitä sattui kymmenkunta. Hakalan Tampereen lakkoja käsittelevän tutkielman mukaan lakot eivät kuitenkaan olleet samoihin aikoihin syntyneiden ammattiosastojen järjestämiä, vaan päinvastoin niiden voidaan katsoa syntyneen lakkojen seurauksena.²⁴

Lakkojen määrä Tampereella huipentui vuoteen 1900, jolloin tehtiin 8 lakkoa. Melkein kaikilla rakennus- ja käsityöaloilla pyrittiin tekemään tai parantamaan palkkasopimuksia.²⁵

Tehdastyöväki oli huomattavan passiivista ennen vuosisadan alun lamaa ja suurlakkoa v. 1905. Suurlakon jälkeen alkoi tehdaslakkojen aika ja vasta tällöin lakkoilua voidaan pitää työväenliikkeen järjestelmällisenä työtaisteluaseena.

Ennen suurlakkoa tamperelaisen työväestön osallistuminen työväenyhdistyksen toimintaan oli varsin laimeata. Vasta suurlakko aktivoi myös tehdastyöväestön liittymään työväenliikkeen toimintaan. Tampereen Työväenyhdistyksen koko jä-

senmäärä (eri osastoineen) oli v. 1899 714, kun se suurlakkovuonna 1905 oli noussut 3200 jäseneseen.²⁶ Myös ammatillinen järjestäytyminen alkoi merkittävästi lisääntyä: Vuonna 1899 Tampereen Työväenyhdistykseen kuului 10 ammattiosastoa ja suurlakkovuonna jo 26.²⁷

Kysymys työväestön äänioikeudesta

Tamperelaisen työväestön ensimmäinen näkyvä yritys päästä vaikuttamaan oman ympäristönsä asioihin tapahtui v. 1871, jolloin 2.8. pidetyssä kirkonkokouksessa oli tarkastettu kirkko-raadin tekemä ”ääntölista”. Tällöin suuri joukko tehtaalaisia teki muistutuksen, koska heidän nimiään ei tällä listalla mainittu. Muistutus hylättiin kuitenkin sillä perusteella, että tekijät katsottiin palkollisiksi.²⁸

Kysymys kunnallisen äänioikeuden saamiseksi tuli esille v. 1873. Tällöin 283 Finlaysonin tehtaan työläistä tekivät maistraatille anomuksen kunnallisen äänioikeuden käyttämisestä. Koska äänioikeus tuolloin oli sidottu veronmaksuun ja työväestö joutui tuloistaan maksamaan veroa, he katsoivat oikeudekseen myös saada äänestää. Silloisen lain mukaan äänioikeutta ei kuitenkaan voinut olla toisen isäntävallan alaisilla palkollisilla. Vaikka työmiehet pitivät itseään vapaina työmiehinä ja myös tehtaan taholta vahvistettiin, ettei heillä ollut työsopimusta, maistraatti katsoi heidät kuitenkin palkollisiksi, eikä myöntänyt heille äänioikeutta. Tehtaalaiset olivat sitkeitä ja valittivat edelleen kuvernööriin ja vielä senaattiinkin. Senaattikin tulkitsi kuitenkin vuoden 1879 elinkeinoasetusta siten, ettei tehtaalaisia voitu pitää ”vieraasta vaikutuksesta vapaina” henkilöinä, joille kunnallislain mukaan äänioikeus kuului. Ensimmäisen Tampereen historian kirjoittaja Väinö Voionmaa tarkasteli saatua päätöstä varsin kriittisesti: ”Lainlukijat näkivät tehtaalaisen sieluun saakka ja tiesivät, ettei tehtaalaisilla ollut vapaata tahtoa”.²⁹

Kun Tampereella jälleen vuoden 1887 lopulla otettiin uudelleen esille tehtaalaisten äänioikeuskysymys, käynnistyi sama prosessi jälleen. Kaupunginvaltuusto oli nyt sillä kan-

nalla, että kunnallinen äänioikeus voitaisiin tehtaalaisille antaa, mutta maistraatti, kuvernööri ja senaatti halusivat edelleen pysyttäytyä vuoden 1880 päätöksessä. Asia sai ratkaisun vasta v. 1897, jolloin hallitus esitti, että sanat ”isäntävallan alainen” muutettiin kuuluvaksi ”pestattu palkollinen”, mikä tuli laiksi v. 1898.³⁰

Tampereen työväki oli sitkeällä taistelullaan saavuttanut hyvin ansaitun voiton, mutta enemmän kuin saavutetut äänet, painoi se poliittisen itsetunnon nousu, jonka saavutettu tulos sai aikaan.

Raittiusliikkeen esinäytös: Juomalakkoliike

Raittiusliikkeen eräänlaisena esivaiheena oli juomalakkoliike, jonka malli saatiin Ruotsista. Tampereella juomalakkoliike alkoi v. 1873, jolloin puuvillatehtaan isäntä patruuna von Nottbeck ehdotti työläisilleen strikeä eli lakkoa väkeviä juomia vastaan. Lakkoon lähtijöille hän esitti tiettyjä etuisuuksia kuten parempaa palkkaa, parempaa työasemaa, lahjoja ym. Nopeasti syntyi iskulause: ”Syntyköön raittius, kuolkoon juopous”.³¹

Puuvillatehtaalla lakkoon yhtyi nopeasti n. 400 työntekijää, syntyi 10-jäseninen johtokunta sekä säännöt, joissa määrättiin mm. sakkorangaistuksia rikkureille. Pellavatehtaallaakin syntyi vastaavaa toimintaa, ja siellä perustettiin tehtaan isännän aloitteesta oma ”Kohtuuden yhtiö”. Vielä saman vuoden puolella syntyi myös paperitehtaalla kohtuuden seura, jonka 80 jäsenelle tehdas antoi joululahjaksi raamatun. Myös joukko kaupungin käsityöläisiä aloitti tehtaalaisten esimerkin mukaan juomalakon, jota varten hyväksyttiin erityiset säännöt.³²

Juomalakkoliike kuihtui kuitenkin kahden vuoden kuluessa. Jo vuoden toiminnan jälkeen esim. puuvillatehtaalla liikkeeseen yhtyneiden jäsenmäärä oli pudonnut puoleen. Liikkeellä oli käytännössä pysyvämpää merkitystä mm. siksi, että tämän jälkeen ei juopottelua hyväksytty enää työpaikalla.³³

Suomen raittiusliikettä tutkinut Irma Sulkunen korostaa juomalakkoliikkeen merkitystä raittiusliikettä edeltävänä vaiheena ja katsoo, että tämän liikkeen puitteissa teollisuusväestö ensimmäisen kerran esiintyi laajemmin yhtenäisenä ryhmänä yhteisten etujen ajamiseksi. Koko maassa juomalakkoliikkeen ympärille syntyi n. 20 seuraa ja esim. Helsingissä aloite syntyi paljolti työväestön taholta.³⁴

Raittiusliike

Raittiusliikkeen taustana oli lähinnä uuden väkijuomateollisuuden syntyminen kaupunkeihin kotitarvepolton lakkauttamisen (v. 1865) jälkeen.

Raittiusliike lähti liikkeelle ehdottoman raittiuden vaatimuksesta ja se liittyi hyvin läheisesti yleiseen kansansivistystyöhön. Kun turkulainen opettaja K. Verkko oli pitänyt esitelmän raittiusliikkeestä puuvillatehtaan kirkossa, syntyi Tampereelle varsin pian tämän jälkeen ensimmäinen raittiusliikkeen edustaja, Tampereen Raittiusseura. Tästä tuli hieman myöhemmin muiden kaupunkiin perustettujen raittiusseurojen keskusseura ja kantaseuran jäsenistä muodostettiin uusi seura, ”Liitto” v. 1885. Muita Tampereelle perustettuja raittiusseuroja olivat Aamurusko (1884), Toivo (1885), Taisto (1887), Tampereen Kristillinen Raittiusseura (1893), Elo (1898), Raitis-Nuoriso (1899) ja Koi (1902).³⁵

Raittiusseurojen toiminnassa ei käytännössä ollut suuria eroja. Toiset toimivat tiukasti uskonnollisella pohjalla, toiset pyrkivät siitä vapautumaan. Huvitoiminta oli kaikille tärkeää: iltamat, arpajaiset ja näytelmät kuuluivat säännöllisiin toimintamuotoihin.

Raittiusliikkeen perusjäsenistön muodostivat työväestö ja käsityöläiset. Koko maassa yli puolet raittiusseurojen jäsenistöstä kuului näihin yhteiskuntaryhmiin.³⁶ Yleisesti poliittisessa elämässä raittiusliikkeen vaatimukset yhtyivät monella tavoin työväenliikkeen ja suomalaisen puolueen vaatimuksiin. Työväestö liittyi suuremmalla joukolla raittiusliikkeeseen kuin wrightiläiseen työväenliikkeeseen. Raittiusliikkeen kan-

natus tuli vaikuttavalla tavalla esiin vuosisadan loppuvuosien juomalakkoliikkeessä ja väkijuoma-adressissa.

Vuonna 1898 Kotkassa syntyi juomalakkoliike, joka levisi nopeasti ympäri maan. Tampereella tehtaiden isännät tukivat lakkolaisia ja huhtikuun aikana siihen yhtyi yli 6000 kaupunkilaista. Vappuna 1898 yli 10000 henkeä marssi Järvensivun harjulle tunnuslauseenaan: ”Taistelu on alkanut”. Tämä esiintyminen juomalakon puolesta oli kaupungin työväestön ensimmäinen suuri joukkoesiintyminen oman väkijuomapoliittisen kannanottonsa puolesta.³⁷

Marraskuussa 1898 Tampereella pidettiin ensimmäinen valtakunnallinen juomalakkokokous, jonka hallituksen kotipaikaksi määrättiin Tampere. Vaikka kokouksen jälkeen innostus asiaan alkoi laskea, rupesi juomalakkohallitus keräämään yleistä väkijuoma-adressia, jota kutsuttiin myös jättiläis-anomukseksi. Adressin tarkoituksena oli saada lainsäätäjät vakuuttuneeksi väkijuomalainsäädännön tarpeellisuudesta. Tampereelta adresssin allekirjoitti 5883 henkilöä, joista 4741 eli 81 % kuului työväestöön.³⁸

VIITTEET

- 1 Voionmaa Väinö, Tampereen kaupungin historia III. Itämaisesta sodasta suurlakon aikoihin. Tampere 1932. S. 680.
- 2 Tampereen Työväenyhdistyksen vuosikertomus 1888.
- 3 Aamulehti 24.1., 26.1. ja 29.1.1884.
- 4 Tampereen Sanomat 5.4.1879.
- 5 Sanomia Tampereelta 16.4.1866.
- 6 Sanomia Turusta 3.1.1862 ja 24.1.1862.
- 7 Kanerva, Unto, Liinatehtaalaisia ja ”tehtaanmaistereita”. Pellava- ja verkatehtaan työoloja ja tehdastyöväen sivistysharrastuksia viime vuosisadan jälkipuoliskolla. Tampere 1972, s. 139.
- 8 Sanomia Turusta 26.3.1866.
- 9 Suometar 29.3.1866. Kanerva, emt., s. 146.
- 10 Tampereen Sanomat 1869—1877. Kansantajuisia luentoja koskevat ilmoitukset.
- 11 Sanomia Turusta 14.3.1862.
- 12 Kanerva, emt., s. 262.
- 13 Kanerva, emt., ss. 290—293.
- 14 Maamme 10.7.1890.
- 15 Suometar 4.3.1859 ja 11.11.1859.
- 16 Uusi Suometar n:o 85 1869.

- 17 Tampereen Sanomat 2.1.1871.
- 18 Tampereen Sanomat 16.11.1878.
- 19 Hakala, Markku, Lakot Tampereella 1829—1907. Suomen historian pro gradu-tutkielma Tampereen yliopistossa 1979. Liite 1.
- 20 Hakala, emt., s. 8.
- 21 Hakala, emt., s. 19—20.
- 22 Hakala, emt., ss. 20—21.
- 23 Voionmaa, emt., s. 688.
- 24 Hakala, emt., s. 33.
- 25 Hakala, emt., s. 59.
- 26 Alanen, Antti, Työväenluokan asema ja tietoisuus vuoden 1905 suurlakkoon asti. Tampereen yliopiston sosiologian ja sosiaalipsykologian laitoksen tutkimuksia 37/1979. S. 197.
- 27 Alanen, emt., s. 213.
- 28 Yleisen kirkonkokouksen pöytäkirjat 2.8.1871. Tampereen seurakuntien arkisto.
- 29 Voionmaa, emt., ss. 315—318.
- 30 Voionmaa, emt., ss. 319—321.
- 31 Voionmaa, emt., s. 628.
- 32 Voionmaa, emt., ss. 627—629.
- 33 Voionmaa, emt., s. 629. *Rasila, Viljo*, Tampereen historian käsikirjoitus.
- 34 *Sulkunen, Irma*, Raittiusliikkeen synty Suomessa. Alkoholipoliittisen tutkimuslaitoksen tutkimusseloste n:o 105. Helsinki 1977. Ss. 28—29.
- 35 Voionmaa, emt., ss. 640—646.
- 36 *Sulkunen, emt.*, s. 80.
- 37 *Alanne, Kauko*, Raittiuskysymys poliittisena tekijänä Tampereella 1898—1899. Suomen historian pro gradu-tutkielma Tampereen yliopistossa 1973. S. 86.
- 38 *Rasila, Viljo*, Tampereen historian käsikirjoitus.

